

АДМІНІСТРАТИВНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В КАРАБАСЬКОМУ ХАНСТВІ НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.

ВОСТАННІ десятиліття значно активізувалося дослідження історії Закавказзя та політики щодо нього Російської імперії в ХІХ ст. Ця проблематика знаходила відображення в багатьох монографіях, статтях тощо [Дубровин; Мехтиев; Бушуев; Галоян; Микаелян, Хуршудян]. Більшість робіт стосується Закавказзя загалом або окремих його частин. Історію конкретних регіонів (значно менших територіальних одиниць) було досліджено менш детально – в окремих епізодах та періодах. До того ж слід зауважити, що протягом різних історичних періодів і в різних країнах до даної проблеми ставилися неоднозначно і не завжди об'єктивно. Тому саме науковий підхід є досить актуальним нині.

Після розпаду Перської держави в 1747 році голова племені джеваншир Панах-Алі-бек (пізніше Панах-хан) проголосив себе незалежним ханом Карабаху [Петрушевский 1949, 136]. Для досягнення своєї мети він скористався міжусобицями серед вірменських меліків. Зробивши їх своїми васалами, а також захопивши ще ряд територій, він став одноосібним володарем Карабаху. Центром ханства стало засноване ним у 1754 р. [Петрушевский 1949, 136] місто, що отримало назву Шуша¹. Слід зауважити, що саме з часів правління Панах-хана Карабаське ханство стало одним із найвпливовіших ханств Азербайджану.

Після смерті Панах-хана в 1759 р. [Dedejev 2002, 177 (15)] (1760 р.) [Петрушевский 1949, 136 – 137] його син Ібрагім успадкував титул карабаського хана.

Початок ХІХ століття ознаменувався новими подіями в житті Закавказького краю. Не минули вони і Карабаське ханство. 14 травня 1805 р. [Ібрагімбейли 1969, 62] в таборі російських військ, на кордоні Єлизаветпольського округу, на березі річки Кюррак-чай (за 20 км від міста Генджи) було підписано трактат про вступ Карабаського ханства у підданство Росії. Кюррак-чайський трактат підписали: з ро-

сійської сторони – Ціціанов, зі сторони ханства – Ібрагім-Халіль-хан Карабаський.

Так, незважаючи на постійне прагнення бути незалежним, Ібрагім-ханові все ж таки довелося підкоритися владі російського царя². Обставин, які примусили його обрати такий шлях, ми наразі торкатися не будемо [Руденко 2004].

Хан на знак залежності почав платити данину – 8 тис. червінців, а також був змушений виконувати інші домовленості, узгоджені в трактаті³. Вже з того часу російські війська постійно перебували в ханстві, і “перси дивилися із заздністю на багату цю землю, що потрапила до рук наших (Росії. – *Н.Р.*)” [Ермолов 1991, 273].

У травні 1806 р., після смерті [Аракелян 1939, 55] Ібрагім-хана, до влади прийшов його син Мехті-Кулі-хан, який управляв Карабахом до 1822 р., після чого утік до Персії, а провінція перейшла у повне підданство Росії⁴. Пізніше він повернувся на територію, які відтоді належали Російській імперії, і отримав “прощення”⁵.

Одержавши від князя Мадатова (як уродженець Карабаху, він добре знав звичаї, традиції і порядки місцевості) [Аракелян 1939, 55], що командував російськими військами в Карабасі, донесення про втечу хана, генерал Ермолов, через важливість цієї провінції як прикордонної з Іраном, поспішив прийняти її до російського управління [Зубов 1836, 122].

Народ у всій провінції було приведено до присяги на вірність імператору, а чиновникам було доручено описати землю і упорядкувати майно, що належало відтепер царській казни. Майно кожного жителя залишалось недоторканим, а колишні права і звичаї були в силі [Ермолов 1991, 382].

З метою попередження інтриг і заворушень, усіх ханських дружин і сестер було перевезено спочатку до міста Шуша, а потім, на їхнє прохання, направлено до Персії. Племінника хана Джафар-Кулі-агу з сином Керімом, як найближчих спадкоємців,

було вислано до міста Симбірськ на постійне місце проживання [Дубровин 1888, 493].

Межі Карабаської провінції становили: на півночі – Єлизаветпольський округ, Шекінська і Ширванська провінції; на сході – Муганський степ; на півдні – провінція Нахічеванська і річка Аракс (Араз. – *Н.Р.*), що відокремлює володіння Росії від Персії; на заході – Нахічеванська і Еріванська провінції, річки Кюрак-чай і Кара-чай, що протікають вздовж кордону з Єлизаветпольським округом. Площа її території становила до 13 квадратних верст (у версті 1,0668 км)⁶.

Географічне положення Карабаського ханства було надзвичайно зручним для оборони російських кордонів з боку Персії. Адже Карабах був своєрідними воротами Азербайджану. Таке стратегічне положення часто-густо відіграло для нього фатальну роль, бо фактично кожен похід шахських військ не оминав цих територій і завдавав величезної шкоди його жителям. Про важливість приєднання ханства до Росії дуже красномовно висловлювався князь Ціціанов у своєму рапорті до імператора Олександра⁷.

Ввійшовши до складу Російської імперії, Карабаське ханство змінило свій статус на провінцію (1822 р.), бо такі адміністративні одиниці, як ханства, було ліквідовано. Всі колишні ханства Закавказзя стали провінціями з військовим (так званим комендантським) управлінням. На чолі провінцій стояли коменданти, що призначалися з офіцерів царської армії, які зосереджували у своїх руках військово, адміністративну і судову владу, у їхні повноваження також входив процес вилучення земельних володінь чи наділення ними [Мехтиев 1952, 57]. Система комендантського управління існувала до 1841 р. Комендант фактично нічим не відрізнявся від хана і мав такі самі права, окрім права виносити смертні вироки.

Така картина спостерігалась по всій території Закавказзя. В 1829 р. сенатори Мечников і Кутайсов, які ревізували Закавказзя, зробили висновок: “Від свавілля коменданта залежать права, честь і майно сотень тисяч жителів”. У коменданті “вони (жителі. – *Н.Р.*) вбачають не кого іншого, як колишнього свого володаря – хана”

[Петрушевский 1949, 9–10]. Комендант отримував податки за все, навіть за весілля, але окрему статтю його особистих прибутків становили хабарі. Хабарі і підкуп чиновників найкраще вирішували будь-яку справу.

Російська влада не скасувала жодного з податків, що існували в ханські часи, а лише додала до них нові [Петрушевский 1949, 12]. У 1806 р. було введено додатковий грошовий податок – “червінці” [Аракелян 1939, 57], який мав покривати данину російському цареві, обумовлену трактатом.

Мовою актів і офіційного листування залишалася перська [Мильман 1966, 13], зрозуміла лише беям, улемам (духовенству) і частково купецтву, але абсолютно чужа основній масі тюркомовного і вірменомовного селянства.

Все населення складалося з татарського народу (більшість російських авторів історичних та етнографічних праць XIX ст. народи тюркського походження, тобто азербайджанців, називали татарськими народами. – *Н.Р.*) і вірменського. Азербайджанці становили більшість населення території [Дубровин 1888, 328]. Мовна ситуація в ханстві відповідала етнічному складу населення. Жителі Карабаху розмовляли азербайджанською, вірменською і курдинською мовами. Найпоширенішою (згідно зі складом населення) була азербайджанська мова.

Перебуваючи в Карабасі, генерал Єрмолов (20-ті роки XIX ст.) у своїх щоденниках наводив загальну кількість сімей, що там проживали, – 24 тис. [Єрмолов 1991, 273–274], наголошуючи при цьому, що це є наслідки російсько-іранської війни (1804–1813 рр.), в результаті якої населення Карабаху набагато зменшилося і не становило й половини попереднього. Крім своїх щоденників, що містять корисний для дослідників матеріал, генерал О.П. Єрмолов, якого з 1816 р. було призначено Надзвичайним і Повноважним Послом в Персії, командиром Окремого Грузинського корпусу і управляючим цивільною частиною в Грузії, Астраханській і Закавказькій губернії, прославився як сміливий полководець і політик. Серед його “творчих” доробків трапляються досить цікаві речі. Наприклад, у 1820 р. він склав “Молитву

для мусульман на Кавказі” [Ермолов 1881, 454] і розіслав її, аби вона обов’язково читалася в мечетях у молитовні, а особливо в святкові дні.

При Камеральному описі Карабаху в 1832 р. було нараховано в місті Шуші і 741 поселенні всіх “димів” 20546, що утримують 54841 чоловічих душ, між якими було магометанських – 13965 і вірменських – 6491 “димів”, невелика кількість циган (боша) і несторіан⁸. Цікавим є опис головного міста Карабаського ханства – столиці Шуші: “Місто побудоване неправильно, вулиці криві, місцями досить круті, і хоча у верхній вірменській частині міста у більшій частині вимощені, але надзвичайно нерівні. Кам’яних будинків у місті 1856 і декілька сотень хижок – в мусульманській частині міста. Лавок 476, вулиць, зручних для проїзду, 11, площ 6, мостів кам’яних 4 і 2 дерев’яних. Для поліцейського управління місто розділене на 2 частини: вірменську – верхню і мусульманську – нижню. Загальна кількість постійних жителів: чоловічої статі – 6356, жіночої – 6418, всього – 12, 724”⁹.

Збільшення вірменського населення негативно впливало на місцеву казну, бо переселенці мали право не плати податки протягом шести років [Зубов 1834, 216]. Кількість вірмен збільшилася за рахунок переселенців з Персії. Це були наслідки Туркманчайського трактату (1828 р.), за умовами якого всі піддані тепер уже Російської імперії мали повернутися на свою територію. Між вірменами і росіянами завжди існували певні симпатії, тому кількість переселенців була доволі великою.

Жителі Карабаху поділялися на вищий стан (або дворянство), духовенство, маафів і селян. Дворянство становили люди, що мали російські військові чини і ордени, а також хани, аги, беки і бек-зади. У середині 30-х років до цього стану належало до 1190 сімей¹⁰. Духовенство складалося з вірменського і мусульманського. До стану маафів належали старійшини поселень. Селяни в Карабаській провінції поділялися на державних, церковних, бекських і вільних землеробів (це переважно були переселені з Персії вірмени).

У провінції було 7 шкіл: вірменських – 3 чоловічі і 1 жіноча; азербайджанських – 3 чоловічих¹¹. У 20–30-х роках кількість

шкіл починає збільшуватися. Крім того, в Шуші розвинулося книгодрукування. Перша книга тут побачила світ у 1828 р. – на сорок років раніше, ніж у Баку і Єревані [Авакян 1972, 69]. Серед друкованих книг переважали твори вірменською мовою.

Незважаючи на швидке “освоєння” Закавказзя, в “центрі” управління Російською імперією – Петербурзі – не поспішали з темпами економічного і культурного розвитку регіону. Довгий час єдиним економічним здобутком було поживлення торгівлі, але переважно з Росією. Колишні податки на торгівлю і промисловість продовжували існувати і тим самим гальмували розвиток господарства. Ще у 20–30-х роках XIX ст. в Закавказзі існувало 17 рахдарних (внутрішніх торгових) статей і 120 різноманітних податків, накладених на промисловість [Рожкова 1946, 173].

Певні прогресивні зміни почалися лише тоді, коли на Закавказзі було запроваджено адміністративно-судову реформу. Саме це кардинально змінило навіть статус Карабаського ханства. Починаючи з 1840 р., воно стало Шушинським повітом.

Земля Карабаху була багатою завдяки своєму географічному положенню і природним ресурсам. Але поневолення населення було звичним як до приходу росіян, так і після утвердження їхнього панування. Минуло ще дуже багато років, поки тут почалися зміни, які привнесли в життя жителів дійсно позитивні моменти, сприятливі для їхнього розвитку. А спершу вигоди було створено лише для Російської імперії.

Ще Ермолов зазначав, що “з цієї землі з часом можна взяти великі вигоди – не інакше, однак, як ввівши наше управління” [Ермолов 1991, 290]. Саме ця мета і втілювалась тими методами і завданнями, які ставила перед собою зовнішня політика Російської імперії. З усього вище оглянутого добре видно, що будь-які, навіть позитивні, зрушення передбачали досягнення вигод насамперед для Росії. Але, досягнувши могутності і впливовості на міжнародній та зовнішньополітичній арені, їй не завжди вдавалося дати раду своїм “здобуткам”. Царя та уряд не завжди цікавили місцеві негаразди, які відбувалися на околицях величезної імперії, якщо вони не стосувалися зовнішнього ворога.

- ¹ Шуша // Кавказский календарь на 1852 год. Тифлис, 1851.
- ² Распоряжение генерала от инфантерии Цицианова Павла Дмитриевича майору Лисаневичу Дмитрию Тихоновичу о его отношениях с Карабахским ханом и действиях его отряда в Карабахском ханстве. Копии. 22 мая – 29 декабря 1805 г. – РГВИА. – Ф. № 482. – Оп. № I. – Д. № 187. – 34 л.
- ³ Журнал записи исходящих бумаг (записи полные) 1) командирам вышестоящих и подчиненных воинских частей; 2) карабахским ханам; выборки из ведомостей о приходе дани с Карабахского ханства. 1809 г. – РГВИА. – Ф. № 482. – Оп. № I. – Д. № 210. – 274 л.
- ⁴ Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, произведенное и изданное по Высочайшему соизволению. – Ч. III. СПб., 1836.
- ⁵ Дело о переходе из Персии в Россию бывшего карабахского владельца Мехти-Кули-хана, о признании его на российской службе генерал-майором и о пожаловании в ежегодное содержание по 4 тыс. червонных. 1827–28 гг. – РГВИА. – Ф. № 846 (ВУА). – Оп. № 16. – Д. № 4330. – 5 л.
- ⁶ Обзорение Русских владений за Кавказом... – Ч. III. – С. 255.
- ⁷ Всеподданейший рапорт кн. Цицианова, от 22-го мая 1805, № 19 (№ 1436) // Акты Кавказской Археографической Комиссии. – Т. 2. – Тифлис, 1868. – С. 703.
- ⁸ Обзорение Российских владений за Кавказом... – Ч. III. – С. 267.
- ⁹ Шуша // Кавказский календарь на 1852 год. – С. 432–433.
- ¹⁰ Обзорение Российских владений за Кавказом... – Ч. III. – С. 268.
- ¹¹ Обзорение Российских владений за Кавказом... – Ч. III. – С. 280.

ЛИТЕРАТУРА

- Авакян С. Литературные издания Карабаха досоветского периода // *Литературная Армения*, 1972, № 8.
- Аракелян А. Присоединение Карабаха к царской России // *Исторический журнал*, 1939, № 10.
- Бушуев С.К. **Из истории внешнеполитических отношений в период присоединения Кавказа к России (20–70 годы XIX века)**. Москва, 1955.
- Галоян Г.А. **Россия и народы Закавказья. Очерки политической истории их взаимоотношений с древнейших времен до победы Великой Октябрьской социалистической революции**. Москва, 1976.
- Дубровин Н.Ф. **История войны и владычества русских на Кавказе**. В 6 т. Санкт-Петербург, 1871–1888.
- Записки А.П. Ермолова. 1798–1826 гг.** / Сост., подгот. текста, вступ. ст., коммент. В.А. Федоров. Москва, 1991.
- Зубов П. **Картина Кавказского края, принадлежащего России, и сопредельных ему земель; в историческом, статистическом, финансовом и торговом отношениях**. Ч. I. Санкт-Петербург, 1834.
- Зубов П. **Подвиги русских воинов в странах Кавказских, с 1800 по 1834 год. С присовокуплением биографий главнейших замечательных лиц, действовавших в первое тридцати – трех летие русского владычества за Кавказом; Историческо-статистическое описание мест, прославивших русское оружие в Кавказских странах; 25 портретов, видов планов сражений и общей карты Кавказского Края. Описанные Платоном Зубовым**. Т. 2. Ч. 3. Санкт-Петербург, 1836.
- Ибрагимбейли Х.М. **Россия и Азербайджан в первой трети XIX века**. Москва, 1969.
- Ермолов А.П. Молитва для мусульман на Кавказе // *Русская старина*, 1881, Т. XXXII, Кн. XI.
- Мехтиев Г.Г. Историческое значение присоединения Азербайджана к России // **Вопросы истории**, 1952, № 3.
- Микаелян В., Хуришудян Л. Некоторые вопросы истории Нагорного Карабаха // **Вестник общественных наук Арм ССР**, 1988, № 4.

Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. Ленинград, 1949.

Мехтиев Г.Г. Историческое значение присоединения Азербайджана к России // **Вопросы истории**, 1952, № 3.

Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления). Баку, 1966.

Рожкова М.К. Из истории экономической политики российского царизма в Закавказье (Первая половина XIX века) // **Исторические записки**, 1946, № 18.

Руденко Н. Політика Росії в Закавказзі та приєднання Карабаського ханства // **Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Випуск 27. Серія: історичні науки.** № 2. Збірник. Чернігів, 2004. № 27.

Dedeyev Dilal. Karabag Hanligi (1747–1822) // **Turk Dunyasi Arastirmalari**, 2002, Subat.